

Diferenciální rovnice a dynamické modely

Robert Mařík

31. srpna 2009

G. Galilei: Velkou knihu přírody mohou číst jen ti, kteří znají jazyk, jímž je tato kniha napsána. A tímto jazykem je **matematika**.

A. Turing: Věda je **diferenciální rovnice**. Náboženství je hraniční podmínka.

A. N. Whitehead: Není běžnějšího omylu než věřit, že když provedeme dlouhé a přesné matematické výpočty, je pak aplikace výsledku na nějaký fakt v přírodě absolutně jistá.

Rosenblueth & Wiener: Nejlepším modelem kočky je zase kočka, pokud možno ta samá.

Obsah

1	Motivace	4
	Rovnice samočištění jezer	5
	Malthusův růst (exponenciální)	10
	Verhulst–Pearlův růst (logistický)	11
2	Diferenciální rovnice.	16
3	Diferenciální rovnice prvního řádu	18
	Rovnice $y' = y \cos x$	22
	Diferenciální rovnice se separovanými proměnnými	35

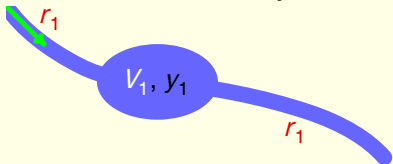
1 Motivace

Růst populace

Nechť veličina y udává velikost určité populace v čase x . Potom veličina y' udává rychlost změny této populace.

- Populací rozumíme v širším slova smyslu soubor objektů či jedinců, vykazujících určitou společnou vlastnost.
- Rychlostí změny rozumíme počet nových jedinců snížený o počet uhynulých či jinak odstraněných jedinců za jednotku času.
  - Kladná rychlost $\rightarrow$ velikost populace roste
  - Záporná rychlost $\rightarrow$ velikost populace klesá

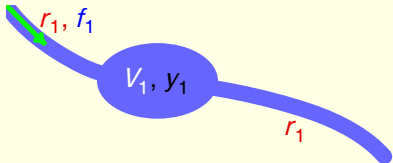
Rovnice samočištění jezer

$$y_1' = -\frac{r_1}{V_1} y_1$$

- V jezeře je znečištěná voda objemu V_1 [m³], intenzita znečištění je y_1 [kg]. y_1' je rychlost vyplavování nečistot – množství nečistot [kg], které jsou za časovou jednotku vyplaveny z jezera.
- Do jezera vtéká čistá voda rychlostí r_1 a vytéká i s nečistotami toutéž rychlostí.
- Koncentrace nečistot je $\frac{y_1}{V_1}$ [kg/m⁻³] a za každou časovou jednotku z jezera vyteče r_1 m³ vody, které obsahují $\frac{y_1 \cdot r_1}{V_1}$ kg nečistot.

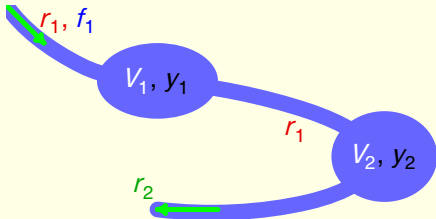
Rovnice samočištění jezer

$$y_1' = -\frac{r_1}{V_1}y_1 + f_1$$

Modifikace předchozí úlohy – předpokládejme navíc, že **nečistoty jsou i v přítoku do jezera** a f_1 je množství (v kg) nečistot, které se za časovou jednotku dostanou do jezera v přitékající vodě.

Rovnice samočištění jezer

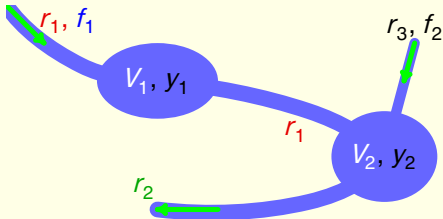

$$y_1' = -\frac{r_1}{V_1}y_1 + f_1$$

$$y_2' = \frac{r_1}{V_1}y_1 - \frac{r_2}{V_2}y_2$$

Další modifikace předchozí úlohy – předpokládáme, že **voda teče do druhého jezera** o objemu V_2 , v němž je intenzita znečištění y_2 a vytéká rychlostí $r_2 = r_1$.

Rovnice samočištění jezer

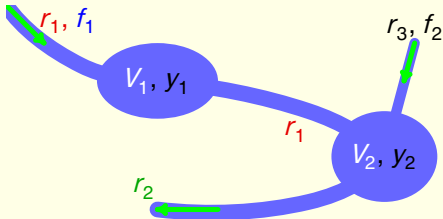
$$y_1' = -\frac{r_1}{V_1}y_1 + f_1$$

$$y_2' = \frac{r_1}{V_1}y_1 - \frac{r_2}{V_2}y_2 + f_2$$

Má-li druhé jezero **ještě jeden přítok**, o velikosti r_3 , který je znečištěný tak, že nečistoty přibývají rychlostí f_2 , objeví se v rovnicích další člen.

V tomto případě navíc platí $r_2 = r_1 + r_3$.

Rovnice samočištění jezer

$$y_1' = -\frac{r_1}{V_1}y_1 + f_1$$

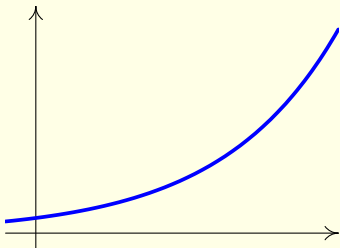
$$y_2' = \frac{r_1}{V_1}y_1 - \frac{r_2}{V_2}y_2 + f_2$$

- Podobným způsobem je možno sestavit model větší soustavy jezer – například velkých kanadských jezer.
- Jako řešení modelu získáme informaci o tom, jak rychle nečistoty protékají jezerním systémem.

Malthusův růst (exponenciální)

$$y' = ry$$

$$y(0) = y_0$$

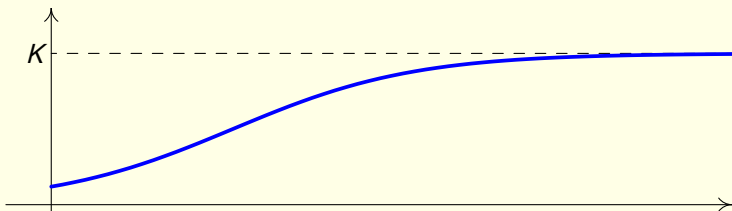
- Velikost populace stále roste.
- Předpoklad: Rychlost růstu je přímo úměrná velikosti populace (specifická míra růstu je konstantní)
- $y(0) = y_0$ je počáteční podmínka.
- Řešením je exponenciální funkce $y = K \cdot e^{rx}$.

Model není realistický pro velká y . Růst populace nad přijatelnou mez způsobí destrukci životního prostředí.

Verhulst–Pearlův růst (logistický)

$$y' = r \left(1 - \frac{y}{K} \right) y \quad y(0) = y_0$$

- Velikost populace roste pro $y < K$ a klesá pro $y > K$.
- **Specifická míra růstu** lineárně klesá s velikostí populace.
- Řešením je **logistická křivka**.

r : invazní parametr

K : nosná kapacita prostředí

Verhulst–Pearlův růst (logistický)

$$y' = r \left(1 - \frac{y}{K} \right) y \quad y(0) = y_0$$

Při vnějších změnách prostředí se druh s těmito změnami musí vyrovnat

- r -strategie
- K -strategie

Verhulst–Pearlův růst (logistický)

$$y' = r \left(1 - \frac{y}{K} \right) y \quad y(0) = y_0$$

Rovnice sociální difúze (rovnice "šíření drbů")

$$y' = ay(M - y)$$

Podobně

- Šíření epidemií (Kermack+Mc Kendrik – 1927)
- Šíření vzorců chování (evoluční hra "jestřáb × holubice")
- Ostrovní ekologie – kolonizace ostrova živ. druhy z pevniny (Mac Arthur+Wilson – 60. léta 20. stol)

Verhulst–Pearlův růst (logistický)

$$y' = r \left(1 - \frac{y}{K}\right) y \quad y(0) = y_0$$

Verhulst–Pearlův růst s lovem intenzity h

$$y' = r \left(1 - \frac{y}{K}\right) y - h \quad y(0) = y_0$$

h : intenzita lovu

Problém: Jak nastavit parametry systému tak, aby h bylo trvale co největší a aby nedošlo ke zdecimování populace?

Verhulst–Pearlův růst (logistický)

$$y' = r \left(1 - \frac{y}{K} \right) y \quad y(0) = y_0$$

Verhulst–Pearlův růst s lovem intenzity h

$$y' = r \left(1 - \frac{y}{K} \right) y - h \quad y(0) = y_0$$

Verhulst–Pearlův růst s konkurencí mezi dvěma populacemi

$$y_1' = r_1 \left(1 - \frac{y_1}{K_1} \right) y_1 - a y_1 y_2$$

$$y_2' = r_2 \left(1 - \frac{y_2}{K_2} \right) y_2 - b y_1 y_2$$

2 Diferenciální rovnice.

Diferenciální rovnice jsou vztahy mezi neznámou funkcí a její derivací (jejími derivacemi). Např.

$$y' + xy \ln(1 - y^2) = 4$$

je diferenciální rovnice prvního řádu (obsahuje jenom první derivaci), rovnice

$$y'' + 2y' - 4y = \sin x$$

je diferenciální rovnice druhého řádu. Nejednoduššími diferenciálními rovnicemi jsou rovnice typu $y' = f(x)$. Například řešením rovnice

$$y' = x$$

je každá funkce tvaru

$$y = \frac{x^2}{2} + C,$$

kde C je libovolná reálná konstanta.

FYZIKÁLNÍ POPIS PROBLÉMU:

scénář vývoje + počáteční stav → budoucí stav systému

"Scénářem vývoje" je zpravidla nějaký fyzikální zákon. Většinou tvrzení tvaru "změna jedné veličiny vyvolává odpovídající změnu veličiny jiné", nebo "působení jedné veličiny vyvolává odpovídající změnu jiné veličiny".

- Časová změna hybnosti tělesa je rovna výsledné působící síle (druhý Newtonův pohybový zákon). $F = m \cdot \frac{dv}{dt}$
- Velikost indukovaného proudu v cívce je přímo úměrná časové změně indukčního toku cívkou (Faradayův indukční zákon).

MATEMATICKÝ POPIS:

diferenciální rovnice + počáteční podmínka → řešení rovnice

3 Diferenciální rovnice prvního řádu

Definice (obyčejná diferenciální rovnice). *Obyčejnou diferenciální rovnici prvního řádu rozřešenou vzhledem k derivaci* (stručně - diferenciální rovnici (ODR)) s neznámou y rozumíme rovnici tvaru

$$y' = f(x, y) \quad (1)$$

kde f je funkce dvou proměnných. *Řešením* (též *integrálem*) rovnice na intervalu I rozumíme každou funkci $y = y(x)$, která splňuje identicky (1) na I .

Daná diferenciální rovnice má zpravidla nekonečně mnoho řešení
Například řešením rovnice

$$y' = y$$

je nejen funkce $y = e^x$, ale i např. funkce $y = C \cdot e^x$, kde $C \in \mathbb{R}$.

Definice (počáteční podmínka, počáteční úloha). Úloha najít řešení rovnice (1), které splňuje zadanou *počáteční podmínku*

$$y(x_0) = y_0 \quad (2)$$

se nazývá *počáteční Cauchyova úloha*. Jejím řešením rozumíme funkci, která splňuje podmínku (2) a je na nějakém intervalu obsahujícím bod x_0 řešením rovnice (1).

Řešení Cauchyovy úlohy nazýváme též *partikulárním řešením rovnice (1)*. Graf partikulárního řešení se nazývá *integrální křivka*.

- Má daná rovnice (počáteční úloha) řešení?
- Na jakém intervalu je toto řešení definováno?
- Je toto řešení určeno jednoznačně?
- Lze toto řešení nalézt analytickou cestou? (pomocí integrálního počtu)?

Nejjednodušším příkladem diferenciální rovnice je rovnice tvaru

$$y' = f(x). \quad (3)$$

Řešením rovnice (3) je funkce

$$y = \int f(x) dx + C,$$

kde C je libovolná konstanta. Takovýto vztah, popisující všechna řešení, nazýváme *obecné řešení rovnice*. Libovolné partikulární řešení získáme z obecného řešení vhodnou volbou konstanty.

Poznámka 1 (obecné a partikulární řešení). Podobný princip platí i u dalších diferenciálních rovnic. Funkcí které vyhovují diferenciální rovnici prvního řádu je nekonečně mnoho, zapíšeme-li všechny jedním vzorcem, bude tento vzorec obsahovat jistou konstantu C . Takový vzorec se nazývá *obecné řešení diferenciální rovnice*. Každé jednotlivé (partikulární) řešení lze z tohoto vzorce obdržet¹ vhodnou volbou konstanty C .

---

¹i z tohoto pravidla však existují výjimky, :)

Definice (ODR se separovanými proměnnými). ODR tvaru

$$y' = f(x)g(y), \quad (4)$$

kde f a g jsou spojité funkce na otevřených intervalech nazýváme *obyčejnou diferenciální rovnicí se separovanými proměnnými*.

Počáteční úloha pro rovnici se separovanými proměnnými nemusí mít vždy jediné řešení. Existují dokonce řešení, které mají porušenou jednoznačnost v každém bodě svého definičního oboru. Tato řešení se nazývají *singulární*.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

Rovnice může sloužit jako jednoduchý model sezónní populace – specifická míra růstu, funkce $\cos x$, se periodicky mění s časem.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

Přepíšeme derivaci y' jako podíl $\frac{dy}{dx}$

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\frac{1}{y} dy = \cos x dx$$

Násobením převedeme proměnnou y na jednu a proměnnou x na druhou stranu. Podle předpokladů je alespoň v nějakém okolí bodu $x = 0$ funkce y nenulová.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

Připíšeme integrály na obě strany rovnice, vlevo je tedy integrál v proměnné y a vpravo integrál v proměnné x .

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

$$\ln y = \sin x + C$$

- Vypočteme integrály. Podle předpokladů je funkce y kladná (alespoň v nějakém okolí bodu $x = 0$). Integrační konstantu stačí uvažovat pouze jednu.
- Dostáváme rovnici, která popisuje **všechny** funkce, splňující rovnici $y' = y \cdot \cos x$.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

$$\ln y = \sin x + C$$

$$\ln 0.1 = \sin 0 + C$$

Dosadíme z počáteční podmínky a určíme velikost integrační konstanty.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

$$\ln y = \sin x + C$$

$$\ln 0.1 = \sin 0 + C$$

$$C = \ln 0.1$$

Vypočteme C .

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

$$\ln y = \sin x + C$$

$$\ln 0.1 = \sin 0 + C$$

$$C = \ln 0.1$$

$$\ln y = \sin x + \ln 0.1$$

Dosadíme do rovnice popisující **všechna řešení** a obdržíme řešení úlohy. Toto řešení je v implicitním tvaru a ještě se jej pokusíme převést do tvaru explicitního.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

$$\ln y = \sin x + C$$

$$\ln 0.1 = \sin 0 + C$$

$$C = \ln 0.1$$

$$\ln y = \sin x + \ln 0.1$$

$$\ln y - \ln 0.1 = \sin x$$

Převědeme logaritmy na jednu stranu.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

$$\ln y = \sin x + C$$

$$\ln 0.1 = \sin 0 + C$$

$$C = \ln 0.1$$

$$\ln y = \sin x + \ln 0.1$$

$$\ln y - \ln 0.1 = \sin x$$

$$\ln \frac{y}{0.1} = \sin x$$

Sloučíme logaritmy.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

$$\ln y = \sin x + C$$

$$\ln 0.1 = \sin 0 + C$$

$$C = \ln 0.1$$

$$\ln y = \sin x + \ln 0.1$$

$$\ln y - \ln 0.1 = \sin x$$

$$\ln \frac{y}{0.1} = \sin x$$

$$\frac{y}{0.1} = e^{\sin x}$$

Odlogaritmuje pomocí inverzní funkce k logaritmu – pomocí exponenciální funkce.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

$$\ln y = \sin x + C$$

$$\ln 0.1 = \sin 0 + C$$

$$C = \ln 0.1$$

$$\ln y = \sin x + \ln 0.1$$

$$\ln y - \ln 0.1 = \sin x$$

$$\ln \frac{y}{0.1} = \sin x$$

$$\frac{y}{0.1} = e^{\sin x}$$

$$y = 0.1 \cdot e^{\sin x}$$

Vypočteme y . Tato funkce představuje řešení naší úlohy.

Najděte funkci splňující $y' = y \cos x$ a podmínku $y(0) = 0.1$

$$\frac{dy}{dx} = y \cdot \cos x$$

$$\int \frac{1}{y} dy = \int \cos x dx$$

$$\ln y = \sin x + C$$

$$\ln 0.1 = \sin 0 + C$$

$$C = \ln 0.1$$

$$\ln y = \sin x + \ln 0.1$$

$$\ln y - \ln 0.1 = \sin x$$

$$\ln \frac{y}{0.1} = \sin x$$

$$\frac{y}{0.1} = e^{\sin x}$$

$$y = 0.1 \cdot e^{\sin x}$$

Názvosloví:

diferenciální rovnice + **počáteční podmínka** = počáteční úloha,
obecné řešení, **partikulární řešení** (řešení počáteční úlohy)

Diferenciální rovnice se separovanými proměnnými

$$y' = f(x)g(y)$$

Diferenciální rovnice se separovanými proměnnými je rovnice, jejíž pravá strana se dá vyjádřit jako **součin** funkce proměnné x a funkce proměnné y . Například rovnice

$$y' = x^2(1 + y)$$

má tuto vlastnost, zatímco rovnice

$$y' = x^2 + y$$

ne.

Diferenciální rovnice se separovanými proměnnými

$$y' = f(x)g(y)$$

Konstantními řešeními jsou funkce typu $y = y_i$, kde y_i je číslo vyhovující rovnici $g(y_i) = 0$.

Nejprve hledejme konstantní řešení. Protože derivace konstanty je nula, budou tato konstantní řešení produkovat nulu na levé i na pravé straně rovnice. Například konstantní řešení rovnice

$$y' = x \cdot (1 - y)y$$

jsou funkce $y(x) = 0$ a $y(x) = 1$.

Diferenciální rovnice se separovanými proměnnými

$$y' = f(x)g(y)$$

Konstantními řešeními jsou funkce typu $y = y_i$, kde y_i je číslo vyhovující rovnici $g(y_i) = 0$. Dále hledáme **nekonstantní řešení**.

$$\frac{dy}{dx} = f(x)g(y)$$

Přepíšeme derivaci y' jako podíl $\frac{dy}{dx}$

Diferenciální rovnice se separovanými proměnnými

$$y' = f(x)g(y)$$

Konstantními řešeními jsou funkce typu $y = y_i$, kde y_i je číslo vyhovující rovnici $g(y_i) = 0$. Dále hledáme nekonstantní řešení.

$$\frac{dy}{dx} = f(x)g(y)$$
$$\frac{dy}{g(y)} = f(x) dx$$

Násobením a dělením převedeme výrazy s jednou proměnnou na jednu stranu a výrazy s druhou proměnnou na stranu druhou.

Diferenciální rovnice se separovanými proměnnými

$$y' = f(x)g(y)$$

Konstantními řešeními jsou funkce typu $y = y_i$, kde y_i je číslo vyhovující rovnici $g(y_i) = 0$. Dále hledáme nekonstantní řešení.

$$\frac{dy}{dx} = f(x)g(y)$$

$$\frac{dy}{g(y)} = f(x) dx$$

$$\int \frac{dy}{g(y)} = \int f(x) dx + C$$

Zintegrujeme obě strany a po výpočtu integrálů na jedné straně budeme uvažovat integrační konstantu, která může nabývat libovolné reálné hodnoty. Obdrželi jsme obecné řešení rovnice.

Diferenciální rovnice se separovanými proměnnými

$$y' = f(x)g(y)$$

Konstantními řešeními jsou funkce typu $y = y_i$, kde y_i je číslo vyhovující rovnici $g(y_i) = 0$. Dále hledáme nekonstantní řešení.

$$\frac{dy}{dx} = f(x)g(y)$$

$$\frac{dy}{g(y)} = f(x) dx$$

$$\int \frac{dy}{g(y)} = \int f(x) dx + C$$

Je-li zadána počáteční podmínka, dosadíme a určíme partikulární řešení podobně jako v předchozím případě.

Rovnice typu $y^{(n)} = f(x)$

$$y^{(n-1)} = \int f(x) dx + C_1,$$

$$y^{(n-2)} = \int \left(\int f(x) dx \right) dx + C_1 x + C_2,$$

$$y^{(n-3)} = \int \left(\int \left(\int f(x) dx \right) dx \right) dx + \frac{C_1}{2} x^2 + C_2 x + C_3,$$

⋮

$$y = \int \dots \int f(x) dx \dots dx + C_1 x^{n-1} + C_2 x^{n-2} + \dots + C_n$$

Počáteční podmínky:

$$y(x_0) = y_0, \quad y'(x_0) = y'_0, \quad \dots, \quad y^{(n-1)}(x_0) = y_0^{(n-1)},$$

KONEC